

„Націята на казаците“ на кръстопът: Ранномодерната украинска държава в оковите на Московското царство и Руската империя“ / „Козацька нація“ на роздоріжжі: ранньомодерна Українська держава в тенетах Московського царства та Російської імперії

DOI: 10.7546/DS.2024.17.08

**РІВЕНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧІВ
ЄЗУЇТСЬКИХ ШКІЛ НА СХОДІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ
ТОВАРИСТВА ІСУСА В 1648–1675 РР.:
ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН,
ВПЛИВ НА ЯКІСТЬ ОСВІТИ**

Сергій Серяков

кандидат історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вулиця Алчевських 29, 61002, Харків, Україна, seriakov76@hnpu.edu.ua,
ORCID 0000-0003-2187-5263

В статті аналізуються тенденції у змінах рівня інтелектуальної підготовки єзуїтів, які викладали на сході Польської провінції Товариства Ісуса в період з 1648 р. по 1675 р., передумови цих змін та їх вплив на якість освіти в місцевих осередках ордену. Автор підкреслює, що в рамках єзуїтської шкільної моделі ключова роль надавалася фігурі педагога. В цьому пересвідчує не лише регламентація шкільним статутом ордену (“Ratio atque institutio studiorum”) різних аспектів навчання, але й приділення великої уваги інтелектуальному вишколу єзуїтів.

Перманентні військові дії, які відбувалися на теренах Польської провінції в 1648–1675 рр., завдали значного удару по її кадровому потенціалу. Загибель багатьох єзуїтів, припинення/призупинення діяльності низки осередків ордену, міграції їх представників всередині і за межі Речі Посполитої та спричинений цим розлад системи відтворення кадрів – все це негативно позначилося на рівні освіченості викладачів шкіл Товариства Ісуса на сході Польської провінції. Головним індикатором цього процесу стали численні лакуни в інтелектуальній формації магістрів, які в кінці 1660-х – першій половині 1670-х рр. стали найчисельнішою категорією педагогів studia inferiora. Незначне покращення в цей час рівня опанування ними риторики цілком компенсувалася синхронним зменшенням поширеності філософської освіти. Ці проріхи в освіченості були наслідком аврального залучення до викладання новітців в ситуації, коли не вистачало досвідчених кадрів. Водночас в середовищі отців-викладачів studia inferiora паралельно зменшується питома вага осіб з досвідом опанування курсу риторики pro nostris. Єдиним острівцем стабільності залишалося середовище отців-викладачів studia superiora, що можна пояснити селекцією осіб, яких залучали до викладання ідеологічно важливих дисциплін. Втім ця категорія єзуїтських педагогів була нечисленною і працювала з вузьким колом учнів, а тому суттєво не впливала на загальну ситуацію в єзуїтських школах на сході Польської провінції. Натомість негативні тенденції у рівні освіченості викладачів studia inferiora (як магістрів, так і єзуїтів-отців) безпосередньо позначалися

на якісному рівні місцевих шкіл ордену. В цьому пересвідчує низка кризових явищ, які знайшли відображення в документації Товариства Ісуса – намагання єзуїтів уникнути викладання, недбале ставлення педагогів до своїх обов’язків та байдужість керівництва у питанні заохочення учнів до навчання і підвищення рівня освіти загалом. Керівництво ордену усвідомлювало наявні проблеми, але боролось з ними консервативними методами, намагаючись забезпечити чітке виконання норм “Ratio studiorum”.

Ключові слова: Товариство Ісуса, єзуїти, Польська провінція, формація, риторика, філософія, теологія

LEVEL OF INTELLECTUAL TRAINING OF TEACHERS OF JESUIT SCHOOLS IN THE EAST OF THE POLISH PROVINCE OF THE SOCIETY OF JESUS IN 1648–1675: FACTORS OF FORMATION, TRENDS OF CHANGES, IMPACT ON THE QUALITY OF EDUCATION

Sergiy Seryakov,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History,
H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
29 Alchevskykh Street, 61002, Kharkiv, Ukraine

The article analyzes trends in changes in the level of intellectual training of the Jesuits who taught in the east of the Polish Province of the Society of Jesus in 1648–1675, as well as the prerequisites of these qualitative changes and their impact on the quality of education in local centres of the Jesuit Order. The author emphasizes that the figure of the teacher was given a key role in the Jesuit school model. This is evidenced not only by the regulation of various aspects of education by the school charter of the Order («Ratio atque institutio studiorum»), but also by the great attention paid to the intellectual education of the Jesuits.

The permanent military operations that took place on the territory of the Polish Province in 1648–1675 dealt a significant blow to its personnel potential. The death of many Jesuits, the termination or suspension of activities a number of centres of the Order, the migration of their representatives inside and outside the Polish-Lithuanian Commonwealth and the disruption of the staff reproduction system caused by them – all this had a negative impact on the level of education of the teachers of the Jesuit schools in the east of the Polish Province. The main indicator of this process was the numerous lacunae in the intellectual formation of magisters, which at the end of the 1660s – in the first half of the 1670s. became the most numerous category of Jesuit teachers of studia inferiora courses in this region. A slight improvement in the level of their mastery of rhetoric during this period was fully compensated by a simultaneous decrease in the prevalence of philosophical education. These gaps in education were a consequence of the urgent involvement of novities in teaching in a situation where there was a lack of experienced personnel. At the same time, among Jesuits priests teaching studia inferiora, the specific gravity of persons who have mastering the course of rhetoric pro nostris is decreasing in parallel. The only island of stability remained the group of the Jesuits priests who taught the studia superiora courses. This can be explained by the relevant selection of those persons who were involved in teaching ideologically important disciplines. However, this group of Jesuit

teachers was small and worked with a narrow range of pupils, and therefore did not significantly affect the general situation in Jesuit schools in the east of the Polish Province. Instead, negative trends in the level of education of studia inferiora teachers (both magisters and Jesuit priests) directly affected the level of education in local Jesuit schools. This is evidenced by a several crisis phenomena that were reflected in the documentation of the Society of Jesus at the time, i.e. the efforts of Jesuits to avoid teaching, the negligence of teachers in fulfilling their duties, and the indifference of the managers to the matter of encouraging pupils to learn as well as to raising the level of education in general. The leadership of the Order was aware of the existing problems, but fought against them with conservative methods, trying to ensure the clear implementation of the “Ratio studiorum” provisions.

Keywords: Society of Jesus, Jesuits, Polish Province, formation, rhetoric, philosophy, theology.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. єзуїтське шкільництво перетворилося на важливу складову освітнього життя України та ефективний інструмент поширення тут культури Ренесансу і Бароко. Тривалі війни, які з 1648 р. охоплюють значну частину Польської провінції ордену, спричинили не лише закриття або перерву в діяльності багатьох її осередків, але й позначилися негативно на якості єзуїтської освіти. Вивчення перебігу, змісту і глибини цієї кризи передбачає з’ясування її конкретних індикаторів, тенденцій у їх змінах та масштабів впливу на освітню діяльність Товариства Ісуса загалом. Складовою частиною розв’язання даної проблеми є аналіз тенденцій у зміні інтелектуальної підготовки єзуїтських викладачів, а також причин та наслідків цих процесів.

Слід сказати, що проблема якісного занепаду єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій знайшла певне відображення в дотеперішній історіографії. Тривалий час однак це питання вивчалось на маргінесі ширшої тематики, пов’язаної із суспільним і культурним життям цієї держави (Łukaszewicz 1838, 23; Moraczewki 1842, 8; Jaroszewicz 1845, 112–113, 116 і ін.; Szujski 1889, 377; Załęski 1908, 92–93; Pelczar 1995, 23; Kłoczowski 2000, 175 і ін.). Значний внесок у вивчення кризи єзуїтської освіти в Речі Посполитій другої половини XVII – першої третини XVIII ст. зробив лише о. Станіслав Беднарський, який запропонував цілісне бачення її причин і проявів (Bednarski 1933, 31–48). На початку XXI ст. розробляється низка питань, пов’язаних із цією проблематикою – діяльність математичної школи при Ярославському колегіумі св. Яна (Puchowski 2007, 176–177; Lisiak 2003, 32–34; Paszenda 2004, 387), занепад музичної освіти в Литовській провінції ордену (Kochanowicz 2018, 379–380), причини зниження фахового рівня єзуїтських викладачів (Kościelak 2003, 139–141). Починається також вивчення змін в інтелектуальній підготовці викладачів єзуїтських шкіл (Seryakov 2010, 92–111). Це питання втім потребує глибшого аналізу, з урахуванням чинників змін у рівні освіченості педагогів та їх впливу на інші аспекти навчальної діяльності ордену. Саме це і є метою нинішньої розвідки, яка ґрунтується на широкому колі джерел – шкільному статуті ордену, Трирічних і Коротких каталогів, Історіях східних осередків Польської провінції, листуванні їх очільників з оо. Провінціалами тощо.

В рамках єзуїтської шкільної моделі ключове значення надавалося фігурі викладача. Зокрема, відомий представник Товариства Ісуса на педагогічній ниві Йоан Боніфачіо (автор твору “*Christiani pueri institutio*”, 1576 р.) підкреслював, що «все залежить від професора» (Piechnik 1994, 63). Цей принцип знайшов також відображення у змісті шкільного статуту Товариства Ісуса (“*Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*”) (Ratio 2000), який став збіркою порад і директив, що адресувалися здебільшого викладачам окремих курсів і були покликані забезпечити за їх допомоги реалізацію певного освітнього ідеалу.

Визнаючи важливу роль педагога у забезпеченні якісної освіти, Товариство Ісуса піддавало усіх потенційних претендентів на викладацькі посади жорсткій селекції. Кожен єзуїт після новіціату мав пройти додатковий інтелектуальний вишкіл, прослухавши курси риторики *pro nostris* (для членів Товариства Ісуса) і філософії. Наступним обов’язковим етапом формації єзуїтів була педагогічна робота. Молоді члени ордену кілька років викладали курси *studia inferiora* (здебільшого інфіму, граматику чи синтаксис; рідше – поезику і риторіку), після чого переходили до опанування курсу теології. По його завершенні до педагогічної роботи поверталися лише схильні до неї єзуїти, тоді як решта займалася іншими справами (проповідництвом, місіонерством тощо) (Piechnik, 1994, 63–65). Ретельно відібрані таким чином особи працювали викладачами вже більш-менш постійно.

Починаючи з 1648 р. Польська провінція (і насамперед її східні терени) перетворюється на арену перманентних війн, що спричиняє погіршення якості викладацького потенціалу. Насамперед це було пов’язано із загибеллю низки місцевих єзуїтів. Лише в 1648 р., згідно з о. Станіславом Заленським, було вбито 16 членів ордену (о. Павел Шостак загинув під Пилявцями, о. Станіслав Соколовський в Луцьку, о. Гжегож Трембецький в Старокостянтиніві, о. Себастьян Рогозінський в Новгород-Сіверському-й т. д.) (Załęski 1902, 19–31).

Збереженню кадрового потенціалу Польської провінції заважали також вимушені міграції членів ордену. При виникненні безпекових загроз єзуїти зазвичай призупиняли діяльність шкіл, відправляли учнів додому, після чого евакуювали рухомі матеріальні цінності і переважну частину персоналу. Саме так вчинило навесні-влітку 1648 р. керівництво Київського, Переяславського, Острозького, Вінницького, Барського, Новгород-Сіверського і Ксаверівського осередків ордену. Аналогічні випадки бачимо й у подальшому. Наприклад, автор хроніки Кросненського колегіуму зазначив в 1672 р., що «окрім 12 осіб, які [постійно] утримувалися за рахунок існуючих фундацій, Колегіум забезпечував ще 18 [осіб], котрі залишили різні Колегіуми і [вимушені] були рятуватися внаслідок небезпеки вторгнення скіфів [тобто татар. – С. С.]. Хоча ці вигнанці й не цілий рік утримувалися Колегіумом, проте лише в січні [1673 р.], після того як небезпека вторгнення ворогів минула, всі повернулися до місця свого постійного перебування” (ARSI. Polonica 54, 93 v.). В даному випадку певно йдеться про представників сусідніх осередків ордену (у Львові, Перемишлі та Ярославі), які рятувалися втечею внаслідок турецько-татарського вторгнення до Галичини в 1672 р.

Тривалість припинення освітньої діяльності єзуїтських осередків залежала від конкретних безпекових умов. Якщо у вищезгаданому випадку *status quo ante* було відновлено менш ніж за рік, то для низки східних осередків Польської провінції військові дії середини-третьої чверті XVII ст. виявилися фатальними. Київська, Новгород-Сіверська і Переяславська школи зачинилися назавжди (Encyklopedia 1996, 279, 464, 498). Стабільна освітня діяльність єзуїтів в Острозі поновилася лише у 1660-х рр. (Seryakov 2016, 72). Ксаверівський осередок ордену було перенесено до Овруча, де у 1689 р. нарешті розпочалося викладання (Seryakov 2005, 95). Своєю чергою Барська і Вінницька школи Товариства Ісуса відродилися вже у XVIII ст. (відповідно у 1723 і 1732 рр.) (Encyklopedia 1996, 26, 747).

Загибель частини єзуїтів і закриття низки східних осередків Польської провінції, звісно, негативно впливали на її кадровий потенціал. Але цю проблему можна було з часом вирішити, якби принаймні на заході Речі Посполитої молоді єзуїти мали б можливість проходити усі етапи формації і переймати у старших колег педагогічний досвід. Цьому однак завадила доба Потопу, під час якої багато осередків Польської провінції на кілька років припинили освітню діяльність, а десятки єзуїтів вимушені були тікати від жахів війни за межі Речі Посполитої. У 1655–1660 рр. в Австрійській провінції таких біженців було щонайменше 41, у Верхньонімецькій – 37, в провінції Верхній Рейн – 21, в провінції Нижній Рейн – 9, в Чехії і Моравії – 16 (Encyklopedia 1996, 22, 109, 455–456).

Такий масштабний відтік особового складу порушив тяглість підготовки єзуїтських кадрів. Проблема «втраченого покоління» вповні дається взнаки у 1660-х рр., коли роль воєнного фактору на терені Польської провінції слабшає, а її осередки потроху відновлюють структуру освіти – як, наприклад, Острозька школа (Seryakov 2016, 72–73). Це, звісно, вимагало *ad hoc* більше викладачів. Але знайти вдосталь кваліфікованих кадрів було проблемою з огляду на втрачений час на їх підготовку у другій половині 1650-х рр. У цій ситуації до викладання починають масово залучати магістрів (молодих єзуїтів, котрі ще не завершили процес формації), внаслідок чого вони вже незабаром склали непропорційно велику частину педагогічного складу в межах *studia inferiora*.

Таблиця 1. Чисельність магістрів і отців-викладачів курсів *studia inferiora* на сході Польської провінції в 1648–1675 рр. (ARSI. Polonica 11–16, 44)

Навчальний рік	Чисельність магістрів	Чисельність отців-викладачів курсів <i>studia inferiora</i>
1647/1648	17	33
1650/1651	4	17
1654/1655	6	14
1659/1660	12	8
1664/1665	11	14
1668/1669	16	10
1674/1675	15	9

Проблема однак полягала не тільки у численності молодих викладачів, але також у рівні їх інтелектуальної підготовки. Звісно відхилення від її стандарту (річне опанування курсу риторики *pro postris* («для наших») – трирічний курс філософії – чотирирічний курс теології) траплялися й у сприятливіші часи до 1648 р. Скажімо, о. Казимир Томановіч, який вступив до ордену 1 серпня 1634 р., станом на 1649 р. не опанував обов'язкового курсу риторики «для наших». Своєю чергою о. Войцех Ормінський, який приєднався до Товариства Ісуса в 1643 р., за наступні шість років не пройшов жодного інтелектуального вишколу (ARSI. Polonica 12, 20, 31 v.).

Військові лихоліття середини – третьої чверті XVII ст. і зростання потреби у молодих викладачах сприяли перетворенню таких лаун на масове явище. В цьому пересвідчує аналіз рівня інтелектуальної підготовки тих єзуїтів, які викладали в осередках ордену на сході Польської провінції у 1648–1675 рр. Це дослідження ґрунтується на попередньому поділу загалу педагогів на три групи. Насамперед нами було виокремлено викладачів-отців (*patres*) і магістрів (*magistri*). Адже, згідно з послідовністю шаблів формації єзуїтів, обов'язкове опанування теології передбачалося по завершенні магістерської педагогічної діяльності (Piechnik 1994, 63–65). Отже, інтелектуальна підготовка магістрів і єзуїтів-отців складалася з різної кількості обов'язкових елементів, а тому мала не тотожну граничну межу. Також окремо аналізується рівень освіченості тих єзуїтів-отців, котрі навчали в класах *studia inferiora*, і тих, що викладали *studia superiora*. Адже «вищі студії», будучи важливішими з перспективи реалізації завдань Товариства Ісуса, цілком логічно зосереджувалися в руках осіб, що мали загалом вищий рівень освіти.

Нижченаведені таблиці складені на основі аналізу Коротких каталогів за 1647–1674 рр. і Трирічних каталогів 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672 і 1675 (ARSI. Polonica 11–16, 44). У випадку 1647/48 н. р. враховані дані 12 шкіл, які тоді діяли на сході Польської провінції (в Новгород-Сіверському, Переяславі, Києві, Ксаверові, Барі, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Острозі, Луцьку, Львові, Кросно, Ярославі). Своєю чергою для періоду 1650-х – середини 1670-х рр. проаналізовано дані 5 навчальних закладів ордену, що продовжили/або швидко відродили діяльність (в Кам'янець-Подільському, Острозі, Луцьку, Львові, Кросно, Ярославі), а також Перемишльської школи, відкритої в 1651 р.

Аналіз змін в інтелектуальній підготовці тих єзуїтів, які в 1648–1675 рр. викладали на сході Польської провінції, засвідчує наявність низки тенденцій.

1. Аж до середини 1660-х рр. в середовищі місцевих магістрів зростає питома вага осіб без досвіду вивчення курсу риторики *pro postris*. Це відображає вищезгаданий розлад системи відтворення єзуїтських кадрів у 1650-х рр., викликаний цим брак достатньої кількості вповні підготовлених молодих єзуїтів і прагнення керівництва якомога скоріше заповнити викладацькі лакуни за рахунок вчорашніх новіціїв. Якщо з риторичною підготовкою ситуація після 1665 р. починає налагоджуватися, то рівень філософської освіченості магістрів,

Таблиця 2. Рівень риторичної освіченості магістрів на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		0,5 років		1 рік		2 роки		1 рік до вступу в орден		2 роки до вступу в орден		3 роки до вступу в орден		Невідома кількість років до вступу в орден		Невідома кількість років		
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	
1647/48	-	-	-	-	11	64,7	1	5,9	2	11,7	1	5,9	1	5,9	-	-	1	5,9	-
1650/51	1	25	1	25	1	25	1	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1654/55	1	16,7	-	-	5	83,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1659/60	4	33,3	-	-	7	58,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	8,4	-
1664/65	7	63,6	-	-	4	36,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1668/69	4	25	-	-	9	56,3	-	-	2	12,5	-	-	-	-	1	6,2	-	-	-
1674/75	4	26,7	1	6,7	7	47,7	1	6,7	-	-	1	6,7	1	6,7	-	-	-	-	-

Таблиця 3. Рівень філософської освіченості магістрів на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		2 роки		2 роки до вступу в орден		3 роки		Невідома кількість років до вступу в орден		Невідома кількість років	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1647/48	1	5,9	2	11,7	-	-	1	5,9	13	76,5	-	-	-	-
1650/51	-	-	-	-	-	-	-	-	4	100	-	-	-	-
1654/55	1	16,7	-	-	-	-	-	-	5	83,3	-	-	-	-
1659/60	-	-	-	-	-	-	-	-	11	91,7	-	-	1	8,3
1664/65	8	72,8	-	-	-	-	-	-	3	27,2	-	-	-	-
1668/69	6	37,5	-	-	1	6,25	1	6,25	7	43,75	1	6,25	-	-
1674/75	6	40	-	-	3	20	-	-	6	40	-	-	-	-

Таблиця 4. Рівень риторичної освіченості отців-викладачів studia inferiora на сході Польської провінції в 1648-1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		1 рік до вступу в орден		2 роки до вступу в орден		2 роки до вступу в орден і 1 рік в ордені		3 роки до вступу в орден		4 роки до вступу в орден	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1647/48	9	27,3	17	51,5	6	18,2	-	-	-	-	-	-	1	3
1650/51	4	23,5	9	52,9	2	11,8	-	-	1	5,9	1	5,9	-	-
1654/55	5	35,7	9	64,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1659/60	1	12,5	6	75	-	-	1	12,5	-	-	-	-	-	-
1664/65	3	21,4	10	71,4	-	-	1	7,2	-	-	-	-	-	-
1668/69	4	40	5	50	-	-	-	-	-	-	1	10	-	-
1674/75	4	44,4	5	55,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 5. Рівень філософської освіченості отців-викладачів studia inferiora на сході Польської провінції в 1648-1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		2 роки		2 роки до вступу в орден		3 роки		3 роки до вступу в орден	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1647/48	2	6,1	-	-	2	6,1	1	3	23	69,6	5	15,2
1650/51	-	-	3	17,6	-	-	1	5,9	13	76,5	-	-
1654/55	1	7,1	2	14,3	-	-	1	7,1	10	71,4	-	-
1659/60	-	-	-	-	-	-	-	-	6	75	2	25
1664/65	-	-	-	-	-	-	1	7,1	12	85,8	1	7,1
1668/69	1	10	-	-	1	10	1	10	7	70	-	-
1674/75	-	-	-	-	-	-	-	-	9	100	-	-

Таблиця 6. Рівень теологічної освіченості отців-викладачів studia infiriora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		2 роки		2 роки моральна теологія		1 рік схоластичної теології +2 роки моральної теології		1 рік схоластичної теології +1 рік моральної теології		3 роки		4 роки		4 роки до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	2	6,1	8	24,2	5	15,2	1	3	3	9,1	3	9,1	11	33,3	-	-
1650/51	1	5,9	3	17,6	3	17,6	1	5,9	-	-	4	23,5	5	29,4	-	-
1654/55	-	-	1	7,1	3	21,4	1	7,1	-	-	1	7,1	8	57,1	-	-
1659/60	-	-	1	12,5	-	-	-	-	-	-	2	25	4	50	1	12,5
1664/65	-	-	3	21,4	-	-	1	7,1	-	-	1	7,1	8	57,1	1	7,1
1668/69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	20	7	70	1	10
1674/75	-	-	-	-	1	11,1	-	-	-	-	2	22,2	6	66,7	-	-

Таблиця 7. Рівень риторичної освіченості отців-викладачів studia superiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		0,5 років		1 рік		1 рік до вступу в орден + 1 рік в ордені		2 роки		2 роки до вступу в орден		Невідома кількість років до вступу в орден		3 роки до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	2	20	-	-	6	60	-	-	-	-	2	20	-	-	-	-
1650/51	-	-	-	-	3	60	1	20	-	-	1	20	-	-	-	-
1654/55	-	-	-	-	5	71,4	-	-	-	-	-	-	1	14,3	1	14,3
1659/60	2	33,3	-	-	3	50	-	-	-	-	-	-	-	-	1	16,7
1664/65	-	-	2	20	6	60	-	-	1	10	-	-	-	-	1	10
1668/69	2	22,2	-	-	5	55,6	-	-	1	11,1	-	-	1	11,1	-	-
1674/75	1	12,5	2	25	5	62,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 8. Рівень філософської освіченості отців-викладачів studia superiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		2 роки		2 роки до вступу в орден		3 роки		3 роки до вступу в орден		Невідома кількість років до вступу в орден	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1647/48	-	-	-	-	-	-	1	10	7	70	2	20	-	-
1650/51	-	-	-	-	-	-	-	-	5	100	-	-	-	-
1654/55	-	-	-	-	-	-	-	-	5	71,4	1	14,3	1	14,3
1659/60	1	16,7	-	-	-	-	-	-	4	66,6	1	16,7	-	-
1664/65	-	-	-	-	-	-	-	-	9	90	1	10	-	-
1668/69	-	-	1	11,1	1	11,1	-	-	6	66,7	-	-	1	11,1
1674/75	1	12,5	-	-	-	-	1	12,5	6	75	-	-	-	-

Таблиця 9. Рівень теологічної освіченості отців-викладачів studia superiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	3 р. до вступу в орден		4 р.		4 р. до вступу в орден	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1647/48	-	-	9	90	1	10
1650/51	-	-	5	100	-	-
1654/55	-	-	6	85,7	1	14,3
1659/60	1	16,7	5	83,3	-	-
1664/65	-	-	9	90	1	10
1668/69	-	-	9	100	-	-
1674/75	-	-	8	100	-	-

навпаки, знижується. Такі метаморфози можна пояснити збереженням кадрового дефіциту в Польській провінції (покращення безпекової ситуації на більшій частині її теренів привела до поновлення шкіл, що потребувало додаткових викладацьких кадрів). Отож, стратегія керівництва залишається незмінною – максимальне залучення до навчальної діяльності магістрів (про це свідчить їх чисельна перевага над отцями-викладачами курсів *studia inferiora* з другої половини 1660-х рр. (Див. табл. 1). Змінюється лише тактика, оскільки тепер молодих єзуїтів здебільшого залучають до шкіл не одразу по завершенню новіціату, але після того, як вони прослухають курс риторики *pro nostris*.

2. В середовищі отців-викладачів курсів *studia inferiora*, починаючи з 1665 р., простежується зростання питомої ваги осіб без досвіду риторичної освіти в ордені. Водночас рівень філософської освіченості лишається майже незмінним упродовж всього періоду 1648–1675 рр. Ці характеристики мають природне пояснення. Адже йдеться про генерацію єзуїтів, які здебільшого розпочинали свій шлях у Товаристві Ісуса в 1650-х. Отож, згадані тенденції в освіченості магістрів 1650-х – початку 1660-х рр., в міру їх дорослішання і переходу до категорії єзуїтів-отців, природно відбиваються згодом і в цьому останньому середовищі.

3. Це дає підстави зробити ще один висновок: керівництво Польської провінції Товариства Ісуса масово не усувало магістрів 1650-х – початку 1660-х рр. від викладання, аби ті могли хоча б пізніше заповнити свої лакуни у риторичній освіті. Адже представництво осіб без неї серед магістрів 1650-х – початку 1660-х рр. і отців-викладачів *studia inferiora* в другій половині 1660-х – середині 1670-х рр. більш-менш корелюється між собою.

4. Водночас бачимо важливі зміни у рівні й характері теологічної освіти отців-викладачів *studia inferiora* після 1648 р. З одного боку, зростає загальний рівень поширеності вивчення теології. З іншого боку, змінюється тривалість і зміст подібної освіти: єдиний курс теології (здебільшого три- і чотирирічний) витісняє різні його ерзац-замінники – дворічний курс моральної теології, або поєднання цієї останньої (1–2 роки) з викладанням схоластичної теології (1 рік). Перевага до кінця 1650-х рр. в богословській підготовці єзуїтів саме моральної теології (або її комбінування зі схоластичною теологією) є одним з прикладів регіональних відхилень від канону “*Ratio studiorum*”, до яких Товариство Ісуса час від часу вдавалося з тактичних міркувань, реагуючи на культурні запити місцевих еліт або організаційні виклики, що поставали перед церквою. Зокрема, у Речі Посполитій бракувало дієцезіальних семінарій, внаслідок чого підготовку риму-католицького кліру взяли на себе чернечі ордени (і насамперед єзуїти) (Kłoczowski 2000, 176). Вони створювали власні семінарії або відкривали при школах їх спрощену версію – курс моральної теології. Слухачі останнього, а це здебільшого майбутні парохі, отримували необхідну інформацію про практичні аспекти своєї діяльності (християнські таїнства та обряди, десять заповідей, підстави для усунення з посади, перенесення до іншої парафії etc.) (Ratio 2000, 63). Поширення в школах Польської провінції курсу моральної

теології потребувало відповідним чином підготовлених кадрів, що й визначало вищезгадану специфіку у теологічній формації місцевих єзуїтів.

Певний час керівництво Товариства Ісуса не заперечувало проти такого відхилення від шкільного статуту і «для цієї Провінції, на відміну від інших, зробили виняток». Але в середині XVII ст. серед місцевих єзуїтів зміцнюється думка про те, що необхідно, аби «в своїй діяльності ми повернулися до *«Ratio studiorum»* і стали би, як це й було раніше, ідентичними іншим провінціям». О. Генерал Франциск Пікколоміні, відповідаючи на цей постулат Конгрегації Польської провінції (15 жовтня 1650 р.), зайняв нейтральну позицію, залишивши рішення на розсуд третейського суду в разі, «якщо [Польська. – ред.] провінція бажатиме посилатися на цей Привілей» (CDIAL, 24). Проте, як засвідчує наведена вище статистика, перемогла саме консервативна тенденція.

5. Рівень риторичної, філософської і теологічної освіченості отців-викладачів *studia superiora* впродовж всього періоду 1648–1675 рр. залишається високим. Це можна пояснити наявністю в Товаристві Ісуса природної внутрішньої селекції, коли до викладання ідеологічно відповідальних курсів залучали більш підготовлені кадри.

Зміни в інтелектуальній формації єзуїтів, які навчали на сході Польської провінції, безперечно впливали на якість освіти. В цьому пересвідчує низка деструктивних явищ, які знайшли відбиток у документації Товариства Ісуса. По-перше, відчувається брак інтересу майбутніх вчителів до знань і нездатність керівників єзуїтських осередків мотивувати їх до навчання. Зокрема, о. Александр Лоренцовіч, Провінціал Польської провінції, у листі до ректора Ярославського колегіуму св. Яна о. Томаша Тілля (7 жовтня 1669 р.) відверто зауважує, що керівники місцевих шкіл ордену нічого не роблять, аби підвищити інтерес «наших схоластиків» до навчання і забувають розподілити серед найкращих учнів почесні нагороди (CDIAL, 48) (а це був один з наріжних каменів заохочення юнаків до здобуття знань і важливе знаряддя змагальності в орденських школах) (Załęski 1900, 119–120).

По-друге, викладачі курсів риторики *pro nostris* і філософії, адресованих молодим єзуїтам Польської провінції, занедбують звичні раніше дидактичні інструменти. На це звернув увагу Генерал ордену, о. Франциск Пікколоміні. У написаній 15 жовтня 1650 р. відповіді на Пропозиції Конгрегації Польської провінції 1649 р. він наголосив, що адміністрація колегіумів/резиденцій має обов'язково влаштувати спільні щоденні повторення для обох категорій учнів («наших схоластиків» і «екстернів»), які б «у відповідності з давнім звичаєм Провінції» тривали «з 3 до 4 [години. – ред.] післяобіднього часу». Цей крок трактується як повернення до класичної моделі функціонування єзуїтської школи – у відповідності з положеннями «*Ratio studiorum*» (CDIAL, 24).

Ще однією проблемою, яка унаочнилася в школах Польської провінції в третій чверті XVII ст., було несумлінне ставлення викладачів до виконання своїх обов'язків. Керівник цієї адміністративної одиниці ордену, о. Александр Лоренцовіч, у листі до ректора Львівського колегіуму о. Пьотра Папеського

(28 листопада 1669 р.), наголошує, що чимало досвідчених педагогів середнього віку *«лише затаюто демонструють пусте бажання до неробства»*. Більше того, викладання сприймається як неprestижна справа, від якої *«з надуманих причин»* відмовляються навіть ті, хто має необхідні для цього здібності, освіту і статус в ордені. В результаті, чимало осіб, відбувши обов'язковий термін викладання, надалі *«самоусуваються з гуманістичних шкіл ... і від цієї служби, характерної для Товариства, ухиляються»*. Натомість їх місце займають *«безбороді і недосвідчені юнаки, які завжди не відповідають рівню класу [в якому б мали викладати. – С. С.]»*, оскільки приходять до школи з новіціату (іншими словами, визнається факт масового нехтування необхідними етапами інтелектуальної формації єзуїтів – курсами риторики pro nostris і філософії) (CDIAL, 24). Як засвідчує вищенаведена статистика, такі лакуни в освіченості молодих єзуїтських викладачів були в третій чверті XVII ст. поширеним явищем на сході Польської провінції. Це також підтверджує аналіз конкретних життєписів низки представників тодішньої генерації єзуїтів.

1. Гжегош Боровіч вступив до ордену в 1662 р. Пройшовши дворічний новіціат, він оминає необхідні етапи інтелектуальної формації, одразу стаючи вчителем граматики в Кросненському колегіумі (1664/65–1665/66 н. pp.). І лише після цього молодий єзуїт починає вивчення філософії (1666–1669 pp.), але не риторики (ARSI. Polonica 14, 170 v.; ARSI. Polonica 15, 13).

2. Анджей Кротоневіч став єзуїтом у 1658 р. Завершивши 1660 р. новіціат, він оминув риторику і одразу перейшов до опанування курсу філософії (1660–1663 pp.). Після цього викладав послідовно у Кросно граматику (1663/64 н. р.) і синтаксис (1664/65 н. р.) (ARSI. Polonica 14, 170 v.).

3. Станіслав Савіцький вступив до ордену 20 вересня 1661 р. Здолавши новіціат, він рік вивчав риторику (1663/64 н. р.), а після цього почав викладати інфіму в Ярославі (замість опанування філософії) (ARSI. Polonica 14, 179 v.).

4. Ян Длугоборський долучився до Товариства Ісуса 1 грудня 1662 р. Після дворічного новіціату він стає викладачем інфіми і граматики (1664/65 н. р.) та синтаксису (1665/66 н. р.) в Луцькому колегіумі. І лише після цього починає вивчати курс філософії (1666–1669 pp.), але так і не опановує риторику (ARSI. Polonica 14, 189 v.; Polonica 15, 13 v.).

Яким чином керівництво Польської провінції намагалося дисциплінувати досвідченіших педагогів і водночас зробити конкурентоспроможною численну молодь, яка тоді домінувала на сході цієї адміністративної одиниці? Слід зауважити, що панацею шукали не в проведенні радикальних реформ, але в посиленні контролю і примусу до суворого виконання норм *“Ratio studiorum”*. Зокрема, провінціал Польської провінції о. Александер Лоренцовіч у листі до ректора Ярославського колегіуму св. Яна о. Томаша Тілля (7 жовтня 1669 р.) зауважив, що керівники єзуїтських осередків мають особистим прикладом заохочувати *«наших схоластиків»* до навчання, роздавати почесні нагороди найкращим учням та кожні два місяці проводити наради за участі префекта навчання

і магістрів (CDIAL, 48). Іншими словами, організувати щось на кшталт звичної для єзуїтів «педагогічної семінарії», в межах якої досвідчені викладачі передавали б молоді свій дидактичний досвід. Згідно з “Ratio studiorum”, адресатами цього тренінгу мали бути слухачі курсу риторики *pro nostris* (Piechnik 1994, 63–64). Але в даному випадку педагогічні курси пропонувалося запровадити для діючих викладачів. Цю новацію можна вважати як відповіддю на розлад традиційної системи формації єзуїтів (це перегукується із браком риторичної і філософської освіти у багатьох магістрів, які працювали на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.), так і прагненням її керівництва покращити дидактичну компетентність молодих викладачів у перебігу додаткових тренінгів. Ще один метод виправлення наявних негараздів пропонується у згаданому раніше листі (28 листопада 1669 р.) очільника Польської провінції до ректора Львівського колегіуму. Зокрема, останньому було рекомендовано, аби він примусово залучав до педагогічної роботи *«усіх без винятку, і насамперед – тих, які ухилилися від цього»* (CDIAL, 50).

Таким чином, перманентні війни, що відбувалися на теренах Польської провінції в середині – третій чверті XVII ст., завдали значного удару по її кадровому потенціалу. Загибель багатьох єзуїтів, вимушена бездіяльність низки осередків ордену, міграції їх представників всередині і за межі Речі Посполитої та викликаний останнім розлад відтворення кадрів – все це створило серйозний виклик для якості єзуїтської освіти в межах Польської провінції.

Головним індикатором зазначених процесів є зміни в інтелектуальній підготовці викладачів. Зокрема, йдеться про суттєві лакуни в освіченості магістрів, які наприкінці 1660-х – у першій половині 1670-х рр. стають найчисельнішою категорією педагогів в межах *studia inferiora*. Незначне покращення в цей період ситуації з вивченням ними риторики компенсувалося зменшенням поширеності філософської освіти. Такі проріхи в освіченості були наслідком аврально-го залучення до викладання новітців у ситуації, коли не вистачало досвідчених кадрів. Наприкінці періоду 1648–1675 рр. також бачимо суттєве погіршення рівня риторичної освіченості отців-викладачів курсів *studia inferiora*. На цьому тлі острівцем стабільності залишалася інтелектуальна підготовка тих єзуїтів, котрі навчали складовим *studia superiora*. Її незмінно високий рівень можна пояснити природною селекцією в ордені тих осіб, яких залучали до викладання ідеологічно важливих дисциплін.

Разом з тим, не варто переоцінювати вплив освіченості отців-викладачів *studia superiora* на загальну ситуацію в єзуїтських школах, адже цей сегмент педагогів був чисельно незначним і працював з обмеженим колом слухачів (майбутніми духовними особами). Натомість рівень інтелектуальної підготовки викладачів *studia inferiora* (магістрів і єзуїтів-отців) безпосередньо впливав на якість освіти в осередках ордену на сході Польської провінції. В цьому пере-свідчують кризові явища у їх навчальній діяльності – намагання частини єзуїтів уникнути викладання (як неprestижної форми діяльності), недбале ставлення педагогів до виконання обов’язків та байдужість керівництва у питанні мотиву-

вання учнів до здобуття знань і підвищення рівня освіти. Керівництво ордену усвідомлювало наявні проблеми, але боролось з ними суто консервативними методами, намагаючись забезпечити чітке виконання норм “Ratio studiorum”.

LITERATURA / REFERENCES

Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI). Polonica 11.

ARSI. Polonica 12.

ARSI. Polonica 13.

ARSI. Polonica 14.

ARSI. Polonica 15.

ARSI. Polonica 16.

ARSI. Polonica 16.

ARSI. Polonica 44.

ARSI. Polonica 54.

Bednarski, S. 1933. Upadek i odrodzenie szkół jezuitów w Polsce. Kraków, Wydawnictwo Księży Jezuitów, 538 s.

CDIAL Ukrainy, Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy m. L'viv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv], f. 140, op. 1, spr. 119. (In Latin).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 140, оп. 1, спр. 119.

1996. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995. Kraków, WAM, 882 s. (In Polish).

Jaroszewicz, J. 1845. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII, cz. III. Wilno, Drukarnia M. Romma, 273 s. (In Polish).

Kłoczowski, J. 2000. Dzieje chrześcijaństwa polskiego. Warszawa, Świat Książki, 463 s. (In Polish).

Kochanowicz, J. 2018. Edukacja muzyczna w kolegiach jezuitów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Universalialia et Particularia. Ars et praxis Societatis Iesu in Polonia*. Ed. B. Bohdanowicz, T. Jeż. Warszawa, Sub Lupa, ss. 373–393. (In Polish).

Kościełak, S. 2003. Jezuiti w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku. Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 368 s. (In Polish).

Lisiak, B. 2003. Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuitów od XVI do XVIII wieku. Kraków, WAM, 260 s. (In Polish).

Łukaszewicz, J. 1838. Obraz Historyczno-Statystyczny Miasta Poznania w dawniejszych czasach, t. 2. Poznań, czcionkami C. A. Pompejusza, 436 s. (In Polish).

Moraczewski, J. 1842. Starożytności polskie, t. 1. Poznań, księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 594 s. (In Polish).

Paszenda, J. 2004. Nauczanie architektury w szkołach jezuitów XVIII wieku. *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*. Ed. I. Stasiewicz-Jasiukowa. Kraków-Warszawa, WAM, ss. 385–402. (In Polish).

Pelczar, R. 1995. Szkolnictwo jezuitów w Jarosławiu 1575–1773 r. *Nasza Przeszłość*. Kraków, 84, ss. 13–47 (In Polish).

Piechnik, L. 1994. Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI. *Z dziejów szkolnictwa jezuitów w Polsce*. Kraków, WAM, ss. 63–74 (In Polish).

Puchowski, K. Jezuitów kolegia szlachecka Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 636 s. (In Polish).

2000, Ratio atque institutio studiorum SJ czyli ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599). Warszawa, Ateneum, 129 s. (In Polish).

Sieriakov, S. 2010. Vykladats'kyi sklad yak pokaznyk yakisnoho rivnia yezuits'koi osvity na ukrains'kykh terenakh Rechi Pospolytoi u 1648–1670 rr. [The Teaching Staff as an Indicator of the Quality Level of Jesuit Education in the Ukrainian Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648–1670]. *Kyivs'ka akademiia*. Kyiv, Krytyka, issue 8, s. 92–111. (In Ukrainian).

Серяков, С. 2010. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. *Київська академія*. Київ, Критика, вип. 8, с. 92–111.

Sieriakov, S. 2005. Zovnishni umovy isnuvannia, ekonomichne pidgruntia diialnosti i struktura osvity yezuits'kykh shkil v Ukraini u 1648–1660 rr. [External Conditions of Existence, Economic Basis of Activity and Structure of Education of Jesuit Schools in Ukraine in 1648–1660]. *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk (2004)*. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, issue 8, s. 92–108. (In Ukrainian).

Серяков, С. 2005. Зовнішні умови існування, економічне підґрунтя діяльності і структура освіти єзуїтських шкіл в Україні у 1648–1660 рр. *Український історичний збірник (2004)*. Київ, Інститут історії України НАН України, вип. 8, с. 92–108.

Sieriakov, S. 2016. Ostroz'ka yezuits'ka shkola v druhii polovyni XVII st.: material'ne pidhruntia isnuvannia, vykladats'kyi sklad, intelektual'no-kulturnyi potentsial. [Ostroh Jesuit School in the Second Half of the 17th Century: Material Basis of Existence, Teaching Staff, Intellectual and Cultural Potential]. *Ostroz'ka davnyina*. Ostrih, Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia», issue. 5, s. 67–84. (In Ukrainian).

Серяков, С. 2016. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст.: матеріальне підґрунтя існування, викладацький склад, інтелектуально-культурний потенціал. *Острозька давнина*. Остріг, Видавництво Національного університету «Острозька академія», вип. 5, с. 67–84.

Szujski, J. 1889. *Historji polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa, księgarnia Gebethnera i Wolffa, 439 s. (In Polish).

Załęski, S. 1908. *Jezuici w Polsce*. W skróceniu, 5 tomów w jednym, z dwoma mapami, Kraków, W. L. Anczyca i sp. 370 s. (In Polish).

Załęski, S. 1900. *Jezuici w Polsce*, t. 1. Lwów, Drukarnia Ludowa, 446 s. (In Polish).

Załęski, S. 1902. *Jezuici w Polsce*, t. 3, cz. 1. Lwów, Drukarnia Ludowa, 439 s. (In Polish).

Дата подання статті до редакції: 14.01.2025 р.